

Divanu Lugat-it Türkte Şamanizme Ait

Kelimeler

Abdulkadir İnan

1. abaçı umacı, bununla çocuklar korkutulur, ağır basma, kâbus. I, 136.

1a. abakı göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korkuluk.

2. arva afsunlamak, "kam arvaş arvadı = şaman afsunladı (büyü yaptı)."

arvaş birlikte afsun söylemek. "Kamlar kamug arvaştı = kamlar anlaşılmayan sözler söylediler." Cin çarpmasına karşı yapılan üfüükler de böyledir. I,236.

3. arviş afsun, "arviş arvadı" büyü afsun yapıldı demektir. I,

[NOT] Büyüleme anlamına gelen sihrî bir terimdir. Kıpçak grubu Tük boylarında "arbav", Orta Asya Tük lehçelerinde "arbağ" denir. Ali Şir Nevaî bir şiirinde "yılan arbağı" deyimini kullanmıştır:

Zülgî sevdasında bilmezler Nevaî nüktesin

çün cünün guftaridir yahut yılan arbağı

Yılan afsunu Tük uluslarında çok yaygın bir folklor maddesi teşkil ediyor. Ali Şir Nevaî'nin şiirindeki "arbağ" kelimesini "Abuşka" sözlüğü yazan şöyle açıklıyor: "yılanı ininden çıkarmak yahut zehrini gidermek için okunan afsundur".

(Vilyaminov-Zernov neşri, s. 16; yine bk. A. İnan "Ali Şir Nevaî ve Folklor" Tük Folklor Araştırmaları 1966 no.198 s. 3510).

4. çıvı cinlerden bir bölük. Tükler şuna inanırdı ki: iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar.

Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakanı da kaçır. Tük askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Tükler arasında yaygındır, görenektir. III, 225.

5. ıduk ıdık kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz, sahibinin yaptığı bir adak için saklanır. I, 65.

[NOT] Çağdaş Tük lehçelerinde ızık, ıyık, iyik, ıtık. Şamanist Tüklerde bir koruyucu ruha, binit olmak üzere salıverilen, binilmiyen, boş bırakılan at. Salıvermek, göndermek manasındaki "id-" kökünden partisiptir, "mübarek, mukaddes" anlamlarını, galiba çok erken, belki Hunlar devrinde almış olsa gerek.

6. ırk falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek. I, 42.

ırkla kehânet etmek. "Kam ırkladı = şaman kâhinlik etti, ırka baktı."

[NOT] Eski Uygurlarda Orhon harfleri ile, IX.asırda yazılmış olduğu tahmin edilen "Irk Bitig" adlı fal kitabı V. Thomsen tarafından okunmuş ve neşredilmiştir. Bu eser H. N. Orkun tarafından "Eski Tük Yazıtları" adlı eserinin II. kitabında (s. 71-91) yayınlanmıştır.

7. ısırk çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı
afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne
tütsü verilerek "ısırk ısırk!" denir ki "ey peri ısırılmış olasin!"
demektir. I, 99.

8. kam kâhin, şaman. III, 157.

9. kaş beyaz veya siyah temiz taş. Bunun beyazını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar. Kaş taşı bulunanlara yıldırım isabet etmez. Tüklerin inancına göre böyledir. III, 22, 152.

10. kovuç cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serperler, sonra "kovuç, kovuç!" denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu "kaç, kaç!" demek olsa gerektir. I, 163.

11. kovuz Oğuzlar "kovuç" kullanırlar, "yel kovuz bitiği" denir ki cin çarpmasına karşı afsun üfüük, demektir. III, 163.

12. kösgük göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarına ve bostanlara dikilen nazarlık (korkuluk) II, 289.

13. monçuk atın boynuna takılan değerli taş; arslan tırnağı, muska gibi şeyler. I, 475

[NOT] muncuk. Bu kelime-terim XVI-XVII. asırlarda Ukrayna ve Lehistanlılara askeri terim olarak "buncuk" geçmiştir.

Onlara Osmanlı Tüklerinden geçtiği kabul edilmektedir. "Tuğ" teriminin kendisi geçmediği halde Tug'un sözlerinden ve şehri mahiyeti olan "boncuk"un adı geçmesi izah edilemiyor.

Osmanlılarda da tuğ eski anlamıyla değil, "sorguç"a tuğ denilmiştir. Ş. Sami'nin tuğ kelimesini izahına göre böyledir ("Kamus-ı Tüki" 452). Eski tuğlardaki "munçuk"lar, herhalde, nazarlık olarak kullanılmış olsa gerek. Kaşgâri'nin izahından da bu anlaşılmaktadır.

14. temü (demir). Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar. "Bu gök girsin kızıl çıksın" derler ki "sözünde durmasan kılı kanına bulansın, demir senden öcünü alsın" demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar. I, 362.

15. tiki geceleri işitilen ses. Tükler öyle sanırlar ki ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir kerre toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölü. Bu Tükler arasında yaygındır. III, 230.

16. uçguk uçuk, ingi. I, 98.{mospagebreak}

[NOT] uçguk. Bu kelime çağdaş Tük lehçelerindeki "uçuk" kelimesinin eski şeklidir. En çok dudaklarda peyda olan içi sulu kabarcıklara denir. Hararetli hastalarda göröü. Bir çok Tük boylarının inanışlarına göre bu uçuk denilen kötü bir ruhun marifetidir. Bu hastalık özel bir törenle tedavi edilerek afsunlanır. Bu hastalığı "uçuklanma", tedavi eden kocakarılara "uçukçu" denir.

17. umay son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. řu

atalar sözünde de gelmiştir: "Umaya tapınsa oğul olur."

Kadınlar onu uğur sayarlar. I, 123.

[NOT] Umay. Bilindiği gibi Umay eski Tüklerin dişi tanrılarından biridir. Mahmud Kaşgarî'nin bu ruh hakkında verdiği bilgi pek fazla islâmlaştırılmıştır. Bununla beraber "umayka tabınsa oğul olur", "kadınlar bunu uğur sayarlar" diyerek eski inanişaya da işaret etmiştir (bk. A. İnan "Umay ilahesi hakkında" Tükiyat II, 1926; Makaleler ve İncelemeler 1968 s.397-399).

18. us Kerkes kuşu. Bu kuş bir adamın yüzüne karşı ısıklık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüm işaretidir. I, 228.

19. üngüjin çölde insan öldüren umacı, gulyabani. I, 146.

20. üüng afsuncuya, arbagcıya verilen para. I, 134.

[NOT] üüng Asıl anlamı beyaz, ak demektir. Göçebe Tük boylan süte ve sütten elde edilen gıda maddelerine yogurt,

yağ, kurat, ayran, kımız gibi (K.Yudahin Kırgız Sözlüğü s. 37)

Yakutlarda süt ve süttten yapılan gıda maddelerine "üüng as" derler (E.Pekarski Yakut Sözlüğü "as" kelimesi izahında s.163).

Anadolu'da bu kelime eski anlamı olan "sütten yapılmış gıda maddeleri (Söz Derleme Dergisi III, 1936) anlamını muhafaza etmiştir. Şaman ve üfüükçiye verilmesi gereken ücrete

Başkurt ve Kırgızlarda tıpkı Kâşgari'da olduğu gibi "elig üüngi ber = üfüükçiye akını ver" derler.

21. yârın küek kemiği. Tüklerin şöyle bir atalar sözü vardır:

"küek kemiği karışırsa memleket karışır. III, 21.

[NOT] Küek kemiği falı için bk. A. İnan Tarihte ve bugün

Şamanizm s.151-159.

22. yat taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan bir büyüclük.

yatla "yatçı yatladı" - yada yaşı kullanan yadacı yada taşı ile
afsun yaptı. III, 307

[NOT] Havaya tesir etmek için okunan (söylenen) afsun ile
kullanın taşa yada, cada, yat denilmiştir. Tük kavimlerinde çok
eski devirlerden beri pek yaygın olan inanca göre Tük Tanrısı
Tüklerin büyük dedelerine yada denilen sihirli bir taş armağan
etmiştir. Bu taşla istenildiği gibi yağmur, kar, dolu
yağdırılabildiğine inanmışlardır.

Ali Şir Nevaî Favaidül kibar'ında yada taşını zikreder:

yada taşıga kan teygeç yağın yagkandek eş sakı

yağar yağmurdık eskiş çün bolur serab alud

23. yel cin "er yelpindi" denilir, "adama yel (cin) çarptı"

demektir. III, 108.

24. yelpin cin çarpmış, "oğlan yilpindi" denir ki "oğlan yele,

cine çarpıldı" demektir. III, 108.

25. yelvi büyü, sihir, büyücüye "yelviçin" denir. III, 33.

[NOT] yel ~ yil genel olarak çağdaş pek çok Türk boylarında şerir ruh anlamına "yel ~ yil" kelimesi kullanılır.

25a. yelbüke ejderha, şu savda dahi gelmiştir "yeti başlığ yil
büke = yedi başlı ejderha." III, 227.

[NOT] "yilbüke" kelimesinin değişmiş şekli olan "yelibigen"
Altay ve Televat Türklerinde tesbit edilmiştir ki müdhiş garibe
ve insan yiyen bir yaratıkmış (Radlov W. III, 357). Aynı
yaratığın adı Hakaslarda "çibigen" şeklinde söylenir
(N.Baskakov. Hakas Sözlüğü, s. 316).

Yine bir çok böyle Şamanizm kalıntısı kelimeler vardır.

Bunların hepsini bir kitap halinde toplamak için

çalışmaktayım. Kaşgarî'nin bu eseri Türklerin eski kültürünü
araştırma ve inceleme için bir hazinedir.

26. yog ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek. III,143

yogla ölü için yemek vermek. Tüklerin göreneği böyledir. III, 309.

Kâşgari'nin Alp Er Tonga'nın yog törenindeki ağıttan aldığı şu beyitte bu yog töreni şöyle tavsif ediliyor:

Herkes kurt gibi uluşuyor

Yakasını yırtarak bağılıyor

Ünü çıkasıya haykırıyor

Gözü örtülesiye kadar ağlıyor. I, 189.

Özgün metin:

Ulşıp eren börleyü

Yırtın yaka urlayu

Sıkırıp üni yırlayu

Sıgtap közi örtülü

27. yog basan ölümden sonra yedi gün verilen yemek. III, 399.